בס"ד

שמעתא עמיקתא

גליון תצ"ד | פרשת האזינו | תשפ"ב | קהילת חניכי הישיבות | רמות ב'

הלכות מצויות לארבעת המינים

חלק שני

משיעורי
הרה"ג הרב יוחנן בורגר שליט"א
מו"ץ וראש כולל חוראה בשכונת רמות ב'

מצות לקיחת ארבעת המינים

מהתורה או מדרבנן

נצטווינו מה"ת ליטול לולב ולשמוח בו לפני ה' ז' ימים שנאמר (ויקרא פכ"ג פס' מ) "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפת תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים". [סוכה (מא.)]. וארבעה מינים אלו מצוה אחת הם, וכולם נקראים מצות לולב. [עי' רמב"ם (לולב פ"ז ה"ה)].

בירושלים ומחוצה לה

מהתורה נוהגת מצוה זו במקדש שבעה ימים, אבל בשאר אר"י ובחו"ל ביום הראשון בלבד כמו שכתוב "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ וכו'", וחכמים תקנו שיהא ניטל בכל מקום כל שבעה זכר למקדש. [שו"ע (סי' תרנח סע' א) ומ"ב (ס"ק א)].

בירושלים העתיקה בזמן הזה

יש מי שאומר שלדעת הרמב"ם הסובר שקדושת המקדש וירושלים לא בטלה, מצות לולב נוהגת גם בזמן הזה כל שבעה בירושלים העתיקה. ומי שנוטל לולב סביבות מקום המקדש (או אצל קברי ב"ד וקבר חולדה) מקיים גם בזמן הזה מצות עשה מה"ת כל שבעה. [בכור"י (סי' תרנח סק א)]. וכבר רבו החולקים עליו כי יש כאן ספק ספקא, אולי הלכה כהראב"ד הסובר שבטלה קדושת ירושלים, ואם תאמר שלא בטלה, אולי הלכה כרש"י שהמקדש הוא בית המקדש לבד ולא ירושלים. [ציץ הקודש (סי' מז) ורבנו שמחה על הש"ס (לאור שמח סוכה פד). וע"י עוד בזה במקראי קודש (סוכות ח"ב), במנח"ש (תנ' סי' מז) ובמועדים וזמנים (ח"ה סי' שמח)]. ועל כן מי שכבר נטל והגיע לכותל המערבי אין עליו חיוב לחזור ליטול שנית. [צי"א (ח"י סי' ב) ודברי יציב (או"ח סי' רעג)]. ומ"מ הרבה מגדולי הדור מהדרים ליטול שם ד' מינים עוד פעם. [וע"י בהליכ"ש (פי"א אות כו) שכן נהג הגרשז"א זצ"ל].

קנית ארבעת המינים – דין לכם

ליטול ארבעה מינים שלו

ביום ראשון של סוכות הד' מינים צריכים להיות רכוש של הנוטל, כמו שכתוב "לכם" (ויקרא כג, מ) ודרשו חז"ל משלכם, וע"כ אם הם אינם שלו לא יצא ידי"ח. [שו"ע (סי' תרמט סע' א). וע"י בערוה"ש (סי' תרנז אות ג) שמסתפק לענין אב ובניו הגדולים וחתניו הסמוכין על שלחנו, האם כיון שמצינו בכמה דינים שאם סמוכין על שלחן אביהם בטלים לאביהם, א"כ יכולים כולם לצאת בלולב א' וקרינן בו לכם, וסיים שכן נר' עיקר ומ"מ יש להתיישב בזה, ע"כ. ובתשובות והנהגות (ח"ה סי' ריא אות ד) כתי' שדבריו צע"ג].

אופן קנייתם

על ידי קנין כסף

הקונה ארבעת המינים, מעיקר הדין אף אם לא שילם כלל עבורם כיון שעשה בהם קנין יוצא ידי"ח ויכול אף לברך עליהם, ומ"מ לכתחלה לצורך קיום המצוה ביו"ט ראשון שהוא מה"ת, יש לשלם עליהם בכסף (כי הוא קנין מה"ת). [מ"ב (סי' תרנח ס"ק י) ע"פ המחנ"א (קנין משיכה סי' ב) שהוכיח דדעת הרמב"ם והרמב"ן דקנין דרבנן אינו מועיל לדאו', ומדאו' אינו נחשב כשלו. והביאו השער"ת (סי' תרנח ס"ק א) והבכורי"י (שם ס"ק ה)]. או יתן חלק מהתשלום בכסף והשאר יזקוף עליו במלוה. [עי' ברמ"א (חו"מ סי' קצ סע' י) ובמ"ב (סי' תנד ס"ק טו). וע"י ברמ"א (חו"מ סי' סז סע' יד) דמקרי זקיפה משעה שקבע לו זמן לפרעון, וי"א מיד שכתי' בפנקסו כל החשבון ביחד. והמשפט שלום (סי' קצ על סע' טו ובהגה שם) הביא מהשו"ת הרי"ם (יו"ד סי' יז) שכתי' לחדש בדין עייל ונפיק אזוזי דלא מהני זקיפה שכותב בפנקסו אלא בלשון דא"ל קני במשיכה וזוזי ליהוי הלואה גבך, עי"ש]. ובדיעבד אין לחוש לזה כי מעיקר הדין אין הדבר מעכב ועוד שהמנהג הפשוט שלא לחוש לזה. [כן מבואר במ"ב (סי' תרנח ס"ק י). וע"י בשד"ח (מע' ד' מינים סי' ג אות ב מע' הלמ"ד כלל קמא אות כד) שכתי' שכן הוא מנהג כמעט כל המקומות. וע"י עוד בזה בשמעתא עמקתא גליון שנ"ז].

בצ'ק או כרטיס אשראי

אם אין בידו כסף ישלם בצ'ק ואם אין לו ישלם בכרטיס אשראי (ואם הפרעון מתבצע לפני החג יכול לכתחלה לשלם דרכם). [לכתחלה יש מקום לחוש שצ'ק וכרטיס אשראי אין דינם ככסף, עי' באורך בצ'ק בהלכה (ח"ב פי"ח ענף ב). וע"י עוד בשמעתא עמקתא גליון שנ"ז].

קיבלו במתנה

אם קיבל הלולב במתנה אינו צריך קנין אחר. [עי' במקור חיים (סי' תמח ס"ק ה), בקצות (סי' קצח ס"ק א) ובנתיבות (שם ס"ק א) ע"פ התוס' (ע"ז עא. ד"ה פרדשני) שבקנין מתנה כיון שאין מעות קונה מה"ת במשיכה או הגבהה, דלא כהשט"מ (ב"מ מז :) בשם הרמב"ן דס"ל שקונה מדרבנן, אלא דעי' בשער"ת (סי' תרנח אות א) שמשמע שחושש לדברי הרמב"ן].

לא שילם והמוכר דורש כספו

אם קנה ע"מ לשלם אחר זמן, אם המוכר דורש כספו מחמת דוחקו למעות יש סוברים שיש בזה משום חשש ביטול מקח ולא יוצא ידי חובתו. [הגרישו"א זצ"ל (הצ'ק בהלכה פ"ז ענף ג והליכ"ש סוכות פי"א אות ג), וכסברתו מצינו בדברי מלכיאל (ח"ד סי' כד אות נח)]. ויש מקילים לענין ד' מינים, וכן נראה עיקר. [הגרשז"א זצ"ל (הסכמה לספר די מינים), עי"ש טעמו]. ומ"מ יזהר לכתחלה לא לבא לידי כך (ואם זקף עליו במלוה אין חשש בכל אופן). [וע"י בשמעתא עמקתא גליון שנ"ז].

תשלום מכספי מעשר

אף מי שפרנסתו דחוקה לו, לא יקנה ארבעת המינים ממעות מעשר כספים, אלא יטול מאחרים במתנה ע"מ להחזיר, אבל אם אין לו אפשרות זו, מותר לו לקנות ממעשר כספים. [הגרשז"א זצ"ל (הליכ"ש פי"א אות א). וע"י באג"מ (יו"ד ח"ג סי' צג) שהמפריש חומש יכול לתת מהמעשר השני להידור מצוה]. וכמו כן אם ייעד סכום מסוים לקניית האתרוג והוא בטוח שיותר מסכום זה לא היה משלם על כך, מותר להוסיף סכום מסוים ממעשר כדי לקנות אתרוג מהודר יותר (ומ"מ יזהר שלא להוציא על כך אלא חלק ממעות המעשר, והשאר יקיים בהן מצות צדקה לעניים). [שם (הגה ב). וע"י עוד בענין קניית מצות מכספי מעשר בשמעתא עמיקתא גליון קצ"ג].

להרבות בהוצאות לצורך קנית חד' מינים

אין להרבות בהוצאות יתירות לצורך מצוה זו אם על ידי זה יגרע חלקם של מצוות וחובות אחרים המוטלים עליו, וכל ערום יעשה בדעת. [הגרשז"א זצ"ל (שם הגה 4)].

קנייתם מקטן

קטן הסוחר ד' מינים

קטן הסוחר (קונה ומקנה) ד' מינים לכתחלה, יש להימנע מלקנות ממנו, ובדיעבד אם קנה ונטלם אינו חוזר לברך משום חשש ברכה לבטלה. [בה"ל (שם ד"ה לא) בשם הכת"ס (סי' קכח)].

מוכר בשליחות גדול

י"א שהקונה אתרוג (או אחד משאר המינים) מקטן המוכר אתרוגים של גדול שהעמידו למכור, אם כבר קצב הבעלים מחיר האתרוג והקטן רק מודיע את המחיר ומקבל הכסף, הרי זה קנין גמור ויוצא בו ידי"ח, אבל אם הקטן קובע מחיר האתרוג, שהוא בהסכמת הבעלים אין מכירתו מכירה ואינו יוצא ידי"ח. [עי' בנתיבות (סי' קפב ס"ק ב וסי' רמד ס"ק א). וכ"כ בתורת הקנינים (מילואים ד' מינים סי' א), עי"ש]. ויש מקילים בזה בכל אופן. [עי' בבה"ל (סי' תמח על סע' ג ד"ה הכא דמ"ש בשם המטה יהודה (דלא כמ"ש שם במ"ב בשם הקצות סי' קכ"ו ס"ק ט"ו) ולפי דבריו אפשר שה"ה הכא די"ל דהוי כמעשה קוף בעלמא. וכן פסק הגרח"ק שליט"א (תורת המועדים אות כא). וכן נראה שהיא שיטת בעל השבט הלוי (עי' מבית לוי ח"ד עמ' סג בסוף המכתב). והחנוך לנער (פכ"ה הגה ח) כתי' שאם המוכר הוא גדול אלא שלפעמים יוצא ומניח קטן אין בית מיחוש כי הוי כאילו משאיר האתרוגים על שלחן ואמר שכל מי שיניח מעות יקח האתרוג].

בן י"ג שנה ללא חתימת זקן

נקרא קטן עד י"ג שנים ויום אחד והביא שתי שערות. [בה"ל (סי' תרנח על סע' ו דסד"ה לא יתנגו)].

ויש מסתפקים לענין זה האם אומרים שמסתמא יש לו שתי שערות משום "חזקה דרבא". [פמ"ג (שם א"א ס"ק יב)]. ויש מקילין, ונראה שאפשר לסמוך עליהם. [כת"ס (סי' קנט) משום חזקה דרבא וגם איכא ס"ס דשמא גם בפעוטות מותר כדעת הי"א. וכן נראה לעיקר להבה"ל (שם). והבכור"י (שם ס"ק יט) מיקל בזה ביו"ט שני].

אומר שהוא גדול (למקילים לעיל)

נער (שאין לו חתימת זקן) המוכר ד' מינים ואומר שהוא בן י"ג, אם ניכר שהוא בחזקת כשרות ויודע שהדבר נוגע למצוה ואיסורים, לא חוששין שיכשיל וישקר, ויכול לסמוך על דבריו. [תשובות והנהגות (ח"ה סי' ריב אות ו)].

קניית ערבות מנער הסמוך על שלחן אביו

נערים גדולים הסמוכים על שלחן אביהם הקוטפים ערבות מההפקר אף ללא ידיעת אביהם, הקונה מהם י"א שיוצא ידי חובתו. [מועדים וזמנים (ח"ו סס"י מה) כי מה דקי"ל שהאב זוכה במציאת בנו גדול הסמוך על שלחנו אינו אלא במציאה שמצא באקראי, אבל אם הבן הולך ללקט ערבות למכרן אינם קנויים לאביו].

בהשאלה או במתנה

השאלה – מתנה

אם נטל לולב שאול לא יצא ידי"ח. [שו"ע (סי' תרמט סע' א)]. ואם נתנו לו במתנה, יוצא ידי חובתו. [שו"ע (סי' תרנח סע' ג)].

מתנה על מנת להחזיר

נתנו לו על מנת להחזירו, הרי זה יוצא בו ידי חובתו ומחזירו, כי מתנה על מנת להחזיר נקראת מתנה, ואם לא החזירו, לא יצא אפילו נתן לו את דמיו, ואפילו נאנס מידו, וכן אם החזירו לאחר זמן מצותו, לא יצא. [שו"ע (סי' תרנח סע' ד)].

נתנו לו על מנת שלא יתננו לאחר

ניתן לתת ארבעת המינים במתנה על מנת שלא יתנו לאחר ויוצא ידי חובתו, כי לא גרע ממתנה על מנת להחזיר. [רמ"א (שם)].

אמר לו חברו יהא שלך עד שתצא בו

אפילו אמר לו הנותן לו הלולב, יהא שלך עד שתצא בו ואח"כ יהא שלי כבתחלה, לא יצא, כי הוא כמו שאול. [שו"ע (סי' תרנח סע' ג)]. וי"א שכל זה כשמוכח מלשונו מפורש שתחלת הקנאתו אינו אלא לזמן ועל כן אינו קנין גמור שיהיה בכלל "לכם", אבל אם השאילו בסתמא לצאת בו אמרינן שנתנו בתורת מתנה על מנת להחזיר. [מ"א, והוכיח כן מהא דשואל כלי מחבירו לקדש בו אשה דהרמ"א פסק באה"ע סי' כ"ח סע' י"ט שהיא מקודשת משום דאמרינן מסתמא נתן לו במתנה ע"מ להחזיר שיהיה יוכל לקדש בו א"כ ה"ה באתרוג]. ולמעשה צריך לחזור וליטול בלי ברכה. [מ"ב (ס"ק ט) כי הט"ז ועוד פוסקים חולקים על הא דבאה"ע].

נתן סתם

נתנו לו סתם, הוי כאילו אמר לו על מנת שתחזירהו לי, שמסתמא על דעת כן נתנו לו כיון שצריך לצאת בו מחמת שאין לו אחר. [שו"ע (שם סע' ה)]. ומ"מ לכתחלה טוב שיפרט ביום ראשון שנותן לו במתנה ע"מ להחזיר, אבל בדיעבד אם שאל ממנו סתם ליתן לו לולבו לצאת בו ונתן לו יצא שמסתמא נתן לו באופן שמותר לצאת בו. [מ"ב (סי' תרמט ס"ק טו)].

לא החזירו לבעליו

אחר שקיים המצוה צריך לחזור וליתנו לבעליו במתנה, כדי שיהיה של בעלים ויצאו בו. [רמ"א (סי' תרנח סע' ה)]. ואם לא החזירו לבעליו, לא יצא. [שו"ע (סי' תרנח סע' ה)].

לתתו לאחרים ללא רשות מפורשת של הנותן

המקבל לולב במתנה ע"מ להחזיר יש לו רשות ליתנו לאחרים לצאת ידי"ח ואפילו הם רבים, ובלבד שיתקיים תנאו ויחזירו לראשון בלא פסול. מיהו כ"ז אם הבעלים נתנו לו בסתם, אבל אי אמר לו כשנתן לו שאין לו רשות ליתנו לאחרים אינו יכול לזכות לאחר לצאת בו, ואם יתן תתבטל המתנה וגם הוא לא יצא בו. [שו"ע (סי' תרנח סע' ה) ומ"ב (ס"ק כא - כב)]. ואפילו במקום שיש רק אומדנא שמקפיד הנותן שלא יטלוהו רבים משום חשש שיפסידוהו אין לו לתתו לאחרים. [מ"ב (שם). ועי"י שכתב שבלא"ה יש מאחרונים שמחמירין בעיקר דינא דהמחבר וסוברין דלולב שקבל במתנה ע"מ להחזיר לא יתן לאדם אחר מבלי דעת ורשות הנותן].

לקבלו מאשתו של בעל הלולב

אם נתנה האשה הלולב לאחד מאוהביו או קרוביו במתנה לא יצא, כי אפשר שלא ניחא לבעלה כי אם במכירה, אם לא שהוא אדם חשוב שאינו לפי כבודו למכרו שמותר כי אז מסתמא ניחא ליה [מ"ב (סי' תרנח ס"ק ח) בשם המ"א], ואפי' כשהיא נושאת ונותנת בתוך הבית אין לה רשות ליתן משלו, ואף אם שמע בעלה אח"כ ונתרצה לא מועיל כי בעת הלקיחה לא היה שלו וצריך לחזור וליטול, בלא ברכה. וכל זה ביום הראשון, אבל בשאר הימים מועיל בכל אופן כי נוח לו שייקמו מצוות בממונו. [מ"ב (סי' תרנח ס"ק ח) בשם הבכור"י. ועיי"ש שהפמ"ג מיקל בנו"נ. ומש"כ בלא ברכה כן הכריע השעה"צ (אות יא) כי יש לחוש לדעת שאר אחרונים שמקילין בזה היכא שאנו משערין שהבעל לא יקפיד, ובפרט היכא דהיא נושאת ונותנת].

לחקנותו לאשה נשואה

הנותן לולב לאשה נשואה אינו צריך להקנות לה על מנת שאין לבעלה רשות בו. [עי' בבכור"י (סי' תרנז ס"ק ה) שכתב שיש להזהר בזה כי כל מה שקנה אשה קנה בעלה, אא"כ אומר להדיא שלא יהיה לבעלה רשות בו, אולם דעת הגרשז"א (הליכ"ש פי"א אות י) שאין להחמיר בכך כי בכל אופן חשיב שפיר "לכם", משום דאף במתנה גמורה כיון דאין זה אלא קנין פירות אבל הגוף שייך לה, הריהו לולבה, ודי בכך לצאת יד"ח].

לחקנותו לקטן

לא יתננו ביום ראשון (ובחו"ל אף ביו"ט שני) לקטן, קודם שיצא בו, מפני שהקטן קונה ואינו מקנה לאחרים מן התורה, ונמצא שאם החזירו לו אינו מוחזר, ויש מי שאומר שאם הגיע לעונת הפעוטות, מותר שאז מתנתו מתנה. [שו"ע (סי' תרנח סע' ו) ומ"ב (ס"ק כג וכז). ועי' בשד"ח (מע' הלמ"ד כלל קמא אות יד ד"ה ועל)].

תופס עם הקטן יחד או נותן לו בהשאלה

אם תופס הלולב עם התינוק, כיון שלא יצא מידו אין הקטן קונה כלל, ולכן מותר אפילו בלא הגיע לעונת הפעוטות. [שו"ע (סי' תרנח סע' ו) ומ"ב (ס"ק כח)]. וכן אם לא מקנה הלולב לקטן או שאומר לו יהא שלך עד שתצא בו ואח"כ יהא שלי כבתחלה שדינו כשאול, אין חשש. אלא שבכל אלו העצות לא מועיל רק לגדול שיהיה יכול אח"כ לצאת בו, אבל הקטן לא יצא בנטילה כזה כי אינו שלו ולא מקרי לכם ולא קיים בו אביו מצות חינוך, ויש מאחרונים שסוברין שמצות חינוך מתקיים גם בשאול כי גם בזה מתחנך הבן למצות. [מ"ב (ס"ק כח)]. ועי' עוד בזה להלן בדיני חינוך הקטנים.

אבא המקנה לבנו

אבא המקנה לבנו הקטן הסמוך לשלחנו ד' מינים אין הבן זוכה בלולב, אבל בנו הגדול אע"פ שהוא סמוך לשלחנו זוכה. [עי' ברמ"א (חו"מ סי' ער סע' ב) שאם נתנו מתנה לקטן הסמוך על שלחן אביו הרי היא של אביו, אבל לא בבנו הגדול. ודבריו הם ע"פ הנמוק"י (ב"מ ו. ברי"ף ד"ה גמ'). וכן הוא בחי' הר"ן (ב"מ יב: ד"ה גמ'). ועי' בתשובת בצלאל אשכנזי (סס"י לה) שהביא דברי הר"ן להלכה, והובא ברע"א (חו"מ סי' ער). והמהרשד"ם (חו"מ סי' שצו) הביא מח' כשאביו מזכה לו. והמשנה הלכות (ח"ו סי' רפד) פסק שכיון שאף אביו יכול להקנות לו כי יש דעת מקנה, וכן הדין לענין ד' מינים. ודבריו תמוהים שהרי מהפוסקים הנ"ל מבואר דלא כדבריו]. ואם אביו מזכה לו ע"י אחרים ע"מ שלא יהא לו רשות בו הקטן זוכה ויוצא ידי חובת המצוה. [מחנ"א (זכיה סי' ב) כי מהני זכיה לקטן הסמוך לשלחן אביו ע"י אחר ע"מ שלא יהא לאביו רשות בו וכן אביו יכול להקנות לו ע"י אחר ע"מ שלא יהא לו רשות בו. וכן המהרש"ך (ח"ב סי' ריא) הובא בהלכה למשה (גו"א פי"ז) נקט דמהני אם אחרים מזכים לו. אלא דעי"ש במחנ"א (סי' ב וה) ובקצות (סי' רלה ס"ק ד וסי' רמג ס"ק ז) שי"א דזכיה לקטן מועילה רק מדרבנן. ולפי הסוברים שיש לחוש דקנין מדרבנן לא מועיל לדאו' אינו יוצא יד"ח. ומ"מ המ"ב לא חשש לדבריהם אלא בדאו' ולא בחינוך דדרבנן, בפרט שיש סוברים שיוצא הקטן אף בשאול כמבואר להלן]. ועי' עוד להלן לענין דיני נטילת ד' מינים של קטן.

לקנות ד' מינים ולא לסמוך ליטול של אחרים

כל אדם ישתדל ויהא זריז במצוה לקנות לולב לעצמו, כדי לקיים המצוה כתיקונה. כי רוב העולם אינם יודעים להקנות לחבריהם, וכדי לעשות הנענועים כהלכתן. [רמ"א (סי' תרנח סע' ט) ומ"ב (ס"ק מב)]. אפילו חל יו"ט ראשון בשבת שא"א לקיים המצות עשה מה"ת אפ"ה נכון להשתדל להיות לו לולב ואתרוג לעצמו. [מ"ב (שם)].

הידור מצוה

כתיב בתורה "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל", והדר היינו שיהיה נאה והדר בתארו וגידולו כמבואר לעיל בדיני אתרוג ולפי שכל אלו הד' מינים כתובין בפסוק אחד למדין זה מזה וע"כ כל הארבעה מינים צריכים להיות נאים ומהודרים. [מ"ב (הקדמה לסי' תרמה)].

להוציא עד שליש להדור מצוה

כתוב בגמרא שהידור מצוה הוא עד שליש במצוה. [ב"ק (ט.)]. ונחלקו הפוסקים בביאור הדברים:

א' יש מפרשים שמדובר במי שמצא אתרוג (וכן בשאר מצות) אחד שהיה בו רק כשיעור מצומצם שהוא כביצה והאחר גדול ממנו, ע"ז אמרו שמצוה להדר אחר זה ולהוסיף עד שליש דמיו מלגיו כי חוששים שיתמעט השיעור, ובאופן זה אפילו כבר קנה האתרוג הקטן מצוה להחליפו באחר ולהוסיף עד שליש. אבל אין כוונת הש"ס כשיש לפניו שני אתרוגים ואחד הדר יותר מחבירו שיצטרך מחמת מצות הידור להוסיף עד שליש שא"כ הרי לעולם ימצא נאה ונאה ואין סוף לדבר. [שו"ע (סי' תרנו סע' א) בדעה ראשונה בסתם והיא שיטת ר"ת].

ב' יש מי שמפרש שכוונת הש"ס על אתרוג (וכן בשאר המצות) שמזדמן לפניו אחד הדר יותר מחבירו, מצוה להדר אחר ההדר ולהוסיף עד שליש בדמיו. [שו"ע (שם) בשם יש מי שאומר]. ולהלכה דעת השו"ע כדעה הראשונה. ודעת המשנה ברורה שאע"פ שכן הוא עיקר הדין מ"מ יש מקום להחמיר כשיטה השניה. [ביאור הלכה (ד"ה בצמצום)].

אחר שכבר קנה

י"א שאם כבר קנה אתרוג בשיעורו גדול יותר מכביצה לכל הדעות א"צ להוסיף ולהחליפו באחר מהודר יותר [לדעה ראשונה כי גם הראשון לא היה בו שיעור מצומצם ולדיעה שניה לא החמירו ליקח ההדר כלל אחר שכבר קנה]. [מ"ב (ס"ק ה) בשם המ"א]. וי"א שאפילו לקח כבר אתרוג [וה"ה לכל המצות] והיה בהם יותר מכשיעור ואח"כ מצא אחר נאה הימנו צריך להחליפו ולהוסיף עד שליש. [מ"ב (שם) בשם הגר"א]. ומ"מ אף לשיטה זו אם המוכר אינו רוצה להחליפו רק למכרו אינו חייב לקנותו ולהחזיק שתים אם לא שיש לו קונים שרוצים לקנות את הקטן שיש לו. [מ"ב (ס"ק ד)].

איך משערים המחיר

יש מסתפקים איך משערים דמי הראשון, כפי מה שקנה הוא בין ביוקר בין בזול או כפי מה ששוה על פי שומא. [בכור"י (סי' תרנו ס"ק ז)]. ולמעשה יש להוסיף עד שליש מהמחיר המקובל לאתרוג כשר. [בכור"י (שם) אליבא דהב"י, וכן פסק הגרש"א זצ"ל (קונטרס הליכות והנהגות עמ' 33)].

הידור לצאת כל השיטות

אם יש באחד המינים (וה"ה בכל המצות) חשש פסול, שתלוי במחלוקת הפוסקים אף שלהלכה הוא כשר מ"מ לכל הדעות יש משום הידור מצוה עד שליש לקנות אחר לצאת כל השיטות. [ביאור הלכה (סי' תרנו על סע' א ד"ה אם)]. כי עיקר ההידור הוא שאין בו שום חשש פסול ואח"כ משגיחין בהדרו בתואר ומראה. [חיים וברכה (אות ה ס"ק סד) וכ"כ בחתן סופר (שער הטוטפות סי' יח בתשובה שנדפסה בשוליים). וכל זה כשיש לחשוש לשיטה ההיא, אבל אם אין חוששים כ"כ לאותה שיטה הידור ביופי עדיף. [עי' במ"ב (סי' תרמח ס"ק לא), וכ"כ הגר"ז (שם אות יז), ועיי"ש. ועי' עוד מש"כ בנוגע לזה בשמעתא עמיקתא גליון ע"ח].

הדור מצוה בגדול

יש הידור מצוה בארבעה מינים גדולים, אלא שאין חיוב להוציא שליש עבור זה (אא"כ יש לו אתרוג ששיעורו מצומצם). [עי' בשו"ע (סי' תרנו סע' א), במ"א (סי' תרעב ס"ק ג) ובחמד משה (סי' תרעב אות ב)]. ומ"מ גודל האתרוג לא יהיה גדול ממש אלא בינוני, ולכתחלה ראוי שלא יהיה גדול ביותר, כדי שיהיה אפשר לקחת את האתרוג והלולב ביד א'. [צדה לדרך (מאמר ד כלל ו פ"ו סד"ה כתיב) והגרש"א זצ"ל (אשרי האיש פל"א אות מא). והארכנו בזה בשמעתא עמיקתא גליון קי"ד].

לקנות המצוה בממונו

לא יעשה המצוה בחנם, אלא יקנה אותה בשכר שלם. [זוהר (ח"ב קכח, א) מובא בספר חרדים (בהקדמה למצוות אות ד, י"ז תנאים לקיום המצוות בשלמות), בחיי"א (כלל סח אות טז) ובבה"ל (סס"י תרנו ד"ה ועיין לקמן). ומשמע מלשון הזוהר והחיי"א שאפי' חלק בתשלום לא מהני לזה, אלא צריך לשלם תשלום שלם, ואפשר שבכלל זה לא לבקש הנחה משווי החפצא של מצוה. ובאמת בספר טעמי המצות (פר' ראה) כתב בשם האר"י ז"ל שהיה נותן למוכרים כל מה ששאלו ממנו בפעם הראשונה ולא היה מסרב ונושא ונותן על המחיר].

קנה בממונו ושל חברו מהודר יותר

מי שאין לו לולב מהודר , עדיף שיצא ידי"ח בשל חבירו המהודר. [חכם צבי (סס"י מה) וקצוש"ע (סי' קלו סע' י). ועי' בתשובות והנהגות (ח"ב סי' שטו). ועי' עוד בחתן סופר (שער הטוטפות סי' יח בסוף התשובה המודפסת שם בשוליים) שאפי' לפי הזוהר שכתב שיש מעלה שיעשה מצוה בממונו, מ"מ היינו דוקא אם מקמץ אז נראה כמזלזל, אבל אם קנה בדמים לשם מצוה, ואינו יוצא בשלו, הרי קיים מצותו בשלימות. ועי' בזה בשמעתא עמיקתא גליון ז').

לקח הלולב והביאו לו לפני הברכה אחר מהודר יותר

אם כבר לקח בידו האתרוג שאינו מהודר ועד שלא בירך הביאו לו אתרוג יפה יותר יברך על המהודר יותר. [חכם צבי (סס"י מה). ועי' בשבות יעקב (ח"ב סי' ל) שס"ל דבכה"ג אינו מחויב לקחת המהודר יותר ומ"מ רשאי להחמיר ע"ע. ועי' מש"כ על דבריהם בשמעתא עמיקתא גליון א').

יצא ידי חובה ומצא מהודר יותר

י"א שמי שבירך על אתרוג שאינו מן המובחר ושוב נזדמן לו מן המובחר שוודאי מצוה שיחזור ויטלנו, וצ"ע אם צריך לברך שנית. [כת"ס (סי' קלה ד"ה ועיין תוס'). ובבית הלוי (ח"ב סי' מז) מסתפק אם צריך ליטול שנית]. וי"א שבאופן זה בודאי א"צ ליטול שנית. [פרי יצחק (ח"ב סי' ל ד"ה ובעיקר מה שהכריחו). ועי' מש"כ בזה בס"ד בשמעתא עמיקתא גליון ל').

כבוד אב באתרוג מהודר

הקונה כמה אתרוגים עבור בני המשפחה וכדו', אינו חייב לכבד אביו במהודר ביותר כי אין זה בכלל המצוה של כבוד אב, כיון שהמצוה מוטלת גם עליו כמו על אביו ועל כן בזה הוא קודם. [בכור"י (סס"י תרנו) והגרש"א זצ"ל (הליכ"ש שם פי"א הגה 4)]. אלא שאם אביו שלח את בנו לקנות הד' מינים יכול לבחור היפה שבין כולם עבור אביו אע"פ שגם הוא צריך לאחד מהם כי עדיין הבן לא קנה בהם. [ועי' בשמעתא עמיקתא גליון ע"ד מה שנוגע לכאן].

דיני הנטילה

זמן הנטילה

ביום

מצות לולב ביום ולא בלילה, וכל היום כשר לנטילת לולב, ועל כן אם לא נטל שחרית, יטלנו אחר כך. ומ"מ זריזים מקדימים למצות ונוטלים אותו בבוקר. [שו"ע (סי' תרנב סע' א)]. ואם נטלו מעמוד השחר יצא כי מעמוד השחר יום הוא, אלא מפני שאין הכל בקיאין בו צריכין להמתין עד הנץ החמה. [מ"ב (ס"ק ג)].

ליטלו בזמן עמוד השחר בשעת הדחק

אם צריך להשכים לצאת לדרך, יכול ליטלו משעלה עמוד השחר [שו"ע (סי' תרנב סע' א)], ורשאי לעשות כן אע"פ שבגלל זה יקרא הלל בלא לולב, ומ"מ צריך לנענע בשעה שנוטלו. [מ"ב (ס"ק ה)].

עיקר מצותו

עיקר מצותו בשעת ההלל כדי לנענע בהודו והושיעה נא. [שו"ע (סי' תרנב סע' א) ומ"ב (ס"ק ד)]. וקצת מן המהדרים נוהגים לברך על הלולב בהנץ החמה בתוך הסוכה ולנענע ואח"כ בשעת ההלל מנענעים שוב פעם. [מ"ב (שם)].

להרבות באחיזתו

המדקדקים היו אוחזים את הלולב בידם כשיוצאים מביתם לבהכ"נ, גם בשעת התפלה, וכן כשחוזרים מהבית הכנסת לביתם, כדי לחבב המצות. [רמ"א (שם). ועיי"ש במ"ב (ס"ק ו) דאע"פ שאסור להחזיק שום דבר בשעת התפלה הכא כיון שיש בלקיחתו משום מצוה לא מיטריד ביה]. אולם היום יש בהנהגה זו משום "מחזי כיוהרא" אם לא למי שמפורסם למדקדק במעשיו, ומ"מ גם היום נוהגין שמוליכין הלולב בבקר בעצמו לביהכ"נ וכן מחזירו לביתו בעצמו. [מ"ב (שם)].

נטילתו בסוכה

יש נוהגים ע"פ האר"י ז"ל לברך תחלה על הלולב בסוכה ואח"כ עושים שאר הנענועים (של הלל) בביהכ"נ. [מ"ב (סי' תרנא ס"ק לד). ועיי"ש בשעה"צ שאפשר שטעמו כדי שלא להשהות המצוה, שמיד שקם משנתו בסוכה תיכף יקיים מצות נטילת לולב, ואפשר שהוא על פי סוד].

אופן הנטילה

נטילת כולם

ארבעת המינים מעכבין זה את זה כי כולן מצוה אחת הן וצריך "לקיחה תמה". [שו"ע (סי' תרנא סע' יב) ומ"ב (ס"ק נ)]. ואם חסר לו אחד מהם לא יברך על השאר, אפילו אם יודע בבירור שלבסוף יבואו לידו כולן כיון שאין מצוים לפניו בשעת הברכה. [שו"ע (שם)].

נטלם בזה אחר זה

אם היו ארבעתן מצויים אצלו ונטלם אחד אחד, יצא [שו"ע (שם סע' יב) ומ"ב (ס"ק נב)], ובלבד שיהיו כולם סמוכים לו. ולכתי' יטול הלולב תחלה ויברך על הלולב ויכוון לפטור גם שאר המינים. (ואגד שאנו עושין בלולב הוא רק למצוה ואינו מעכב). [רמ"א (שם) ומ"ב (ס"ק נג)].

סח בין אחד לשני

אם סח ביניהם, צריך לברך על כל אחד בפני עצמו [רמ"א (שם)], על הדס על נטילת עץ עבות ועל ערבה על נטילת ערבה וכן על אתרוג, ומ"מ טוב שאח"כ ג"כ יחזור ויקחם כולם ביחד. [מ"ב (ס"ק נו)].

ראשיהם למעלה

יטול אותם כשראשיהם למעלה ועיקריהם למטה והאתרוג יטלנו כשהעוקץ כלפי מטה והדד כלפי מעלה [שו"ע (שם סע' ב) ומ"ב (ס"ק יז)], כי הנטילה צריכה להיות כדרך גדילתן באילן, ואף על גב שאתרוג כשהוא תלוי עוקצו למעלה מ"מ מקרי דרך גדילתו עוקצו למטה אלא שהפירות מכבידין אותו. [מ"ב (ס"ק טז-יז)].

הפכם

אם הפכם אפילו בדיעבד לא יצא, וי"א שגם כשנוטלין ראשיהן מן הצד לא יצא כי הוי שלא כדרך גדילתן. [מ"ב (ס"ק טז)].

צד השדרה של הלולב

ע"פ הסוד יש ליטול שדרתו של לולב כלפי פניו ופני הלולב כלפי חוץ, וכן נוהגים. [מ"ב (סי' תרנ ס"ק ח וסי' תרנא ס"ק מז) בשם ספר תולעת יעקב].

באיזה יד
יטול האגודה בידו הימנית והאתרוג בשמאלית משום שהם שלש מצוות והאתרוג הוא רק מצוה אחת. [שו"ע (סי' תרנא סע' ב) ומ"ב (ס"ק טו)]. ואפילו בירך עליו כבר ואח"כ נוטלו פעם שני כגון בשעת אמירת הושענות צריך ליטלו בימין. [מ"ב (שם)].

נטלם ביד אחת
אם נטל שניהם ביד אחת, י"א שלא יצא, וי"א שיצא כיון שלא היה האתרוג עמהם באגודה אחת. ולענין הלכה יש להחמיר בשל תורה וצריך לחזור וליטלו בלא ברכה. [מ"ב (שם)].

אטר
י"א שאטר נוטל לולב בימין כל אדם ואתרוג בשמאל כל אדם, כי הולכים אחר ימין ושמאל של רוב העולם ולא אחר ימין ושמאל של הנוטל. [שו"ע (שם סע' ג) וטעמו דדוקא תפילין שהוא דאו' איטר אזיל בתר ימין דידיה אבל לולב שנטילתו בימין הוא מדרבנן משום חשיבות בעלמא שיש בו שלש מצות, איטר הוא ככל אדם]. וי"א שהולכים אחר הימין של הנוטל, ויש ליטול הלולב בימין שלו והאתרוג בשמאל שלו, וכן עיקר לבני אשכנז. [רמ"א (שם) וטעמו כי הולכים אחריו כמו בתפילין].

היפך
אם היפך היינו בין איטר ונטל בימין ובין מי שאינו איטר ונטל לולב בשמאלו ואתרוג בימינו יצא. [רמ"א (שם) ומ"ב (ס"ק יט)]. ויש מחמירין בזה. וע"כ טוב לחזור וליטלו בלא ברכה. [מ"ב (שם)].

שולט בשתי ידיו
השולט בשתי ידיו, ר"ל שעושה כל המלאכות בשניהם שוה בשוה (אבל אם נקל לו לעשות בשמאל אף שיכול לעשות אותם גם בימין זה לא נחשב שולט בשתי ידיו), נוטל הלולב בימין ואתרוג בשמאל ככל אדם. [רמ"א (סי' תרנא סע' ג) ומ"ב (ס"ק כ)].

רב קהילה
יש מי שאומר שרב קהלה וכדומה (שהקהל מתבוננים במעשיו) שהוא איטר יד, אף שבנטילה בביתו נוטל הלולב בשמאל כל אדם והאתרוג בימין (לדעת הרמ"א הנ"ל), בנענועים שבבהכ"נ ובהקפת הבימה יטול הלולב בימין כל אדם כשאר הציבור מפני כבודם. [הגרשז"א (הליכ"ש פי"א אות טז והגה כז)].

אין לו ידים
אדם שאין לו ידים, נוטל לולב בזרוע הימין, והאתרוג בזרוע שמאל. [שו"ע (סי' תרנא סע' ד) ומ"ב (ס"ק כא) דמי כתיב ולקחתם בי'ד]. וזרועו פירושו בית השחי ואם יש קנה נוטל במרפיקו דזה נמי לקיחה מיקרי. [מ"ב (ס"ק כב)].

יש לו יד אחת
אם יש לו יד אחת יטול הלולב באותה יד אפילו היא שמאל, כי נחשבת אצלו ימין והאתרוג בזרוע שכנגדו ואם א"א לו ליטול האתרוג בזרוע יטול שניהם בידו בזה אחר זה ויוצא בזה. [מ"ב (ס"ק כג)].

נטילתם בפיו (כשאין לו זרוע כלל)
אם אין לו זרוע כלל י"א שאין עליו ליטול הלולב בפה כי אין זה בכלל לקיחה, ויש חולקים. [מ"ב (ס"ק כב)]. וע"כ יטלנו באופן זה בלא ברכה (ועי' לעיל שנטילתם אחד אחד מועילה מעיקר הדין).

חציצה בנטילתם
י"א שחציצה נוהגת בנטילת הד' מינים אף במיעוט היד, וע"כ מי שיש חציצה בידיו כגון טבעת או רצועת תפילין (לנוהג להניחם בחוה"מ) עליו להסירם. [ב"ח , ט"ז וגר"א הובאו דבריהם במ"ב (סי' תרנא ס"ק לו)]. וי"א שדוקא אם כל היד מכוסה הדין כן אלא שנהגו להחמיר להסירם. [רמ"א (שם סע' ז)]. ולמעשה אם נטלם בעוד חציצה בידו יחזור ויטלם בלא ברכה. [מ"ב (ס"ק לו)].

יש לו רטיה בידו
אם יש לו רטיה (פלסטר וכדו') בידו אם אינו יכול להסירה אינו חציצה כי בטלה היא לידו. [הגריש"א זצ"ל (אשרי האיש פל"ב אות ה). וכן מבואר בבן איש חי (שנה א פר' האזינו אות יג). וכן פסק הגרשז"א זצ"ל (הליכ"ש סוכות פי"א אות טו), אלא שדעתו דאם כל כף ידו חבושה ואינו יכול לאחוז הלולב אלא באצבעותיו בלבד, יש להסתפק אם יברך על נטילה זו או לאו, ולכן יברך ויטול את הלולב והאתרוג גם באופנים המבוארים בסי' תרנ"א סע' ד' לענין מי שיש לו יד א', דהיינו שיטול שניהם יחד בידו הבריאה, ושוב יטול באצבעות ידו החבושה, ושוב יטול בידו הבריאה את הלולב והאתרוג בזה אחר זה, ולא יספיק משעת הברכה עד גמר כל הנטילה].

יש לו לכלוך בידו
יש להזהר מלכלוך בידו הנחשב חציצה בנטילת ידים. [הגריש"א זצ"ל (אשרי האיש ח"ג פל"ב אות ה). ועי' במועי"ז (ח"ב סי' קכו)].

איגוד הלולב

לאגוד הד' מינים
המינים אין חובה לאגדם ומ"מ מצוה לאגדם בקשר גמור משום נוי. [שו"ע (סי' תרנא)]. ויקשור אותם (הלולב, ההדס והערבה) בקשר האסור בשבת ויו"ט, ואם שכח לקשור לפני יו"ט יעשה רק עניבה. [מ"ב (סי' תרנא ס"ק ח)].

לאגדם בלילה
מותר לאגוד הלולב בלילה. [דעת תורה למהרש"ם (סי' תרנא על סע' א וסי' ח), עיי"ש טעמו].

על ידי "קוישיקלעך"
מועיל לתחוב אותם בבית יד כשהם מהודקים היטב שא"א להכניסם ולהוציאם בקלות, וכן המנהג אצל בני אשכנז. [מ"ב (סי' תרנא ס"ק ח). אלא דהעירוני דלכאו' המ"ב סותר דברי עצמו שהרי בסימן תרנ"ד ס"ק ה' פסק כהבכור"י דבעינן קשר שא"א להוציא ולהכניס. וי"ל דס"ל להמ"ב דלעולם בעינן שלא יוכלו להכניס ולהוציא וכדעת הבכור"י (שם ס"ק ח), אלא דלא בעינן לזה דוקא קשר גמור אלא כל שמהדק את הג' מינים היטב סגי]. ומ"מ ראוי לקשור את האיגוד בקשר א' גמור. [כה"ח (שם אות יא), הגרישא"א זצ"ל (אשרי האיש פל"ב אות טו) והגרנ"ק שליט"א (ארבעת המינים למהדרין עמ' קנד). ועי' מש"כ בזה בס"ד בשמעתא עמיקתא גליון קצ"ו].

אופן קשירת המינים
יש לקשור ההדס גבוה יותר מן הערבה, וישפיל ההדס והערבה תוך אגוד הלולב, כדי שיטול כל ג' מינים בידו בשעת ברכה. [רמ"א (סי' תרנא ספע' א)]. והדס צריך לקשרו בימין הלולב והערבה משמאלו, וכן נוהגין. ואיטר יד שימין שלו הוא שמאל שלש שאר בני אדם יש מצדדים שלא הולכים אחר הימין שלו אלא אחר העולם. [מ"ב (סי' תרנא ס"ק יב) בשם הפמ"ג]. ויש מי שאומר שהולכים לפי ימין שלו. [בכור"י (ס"ק ט)]. והנוהג כן יש לו על מי לסמוך. [כן נראה ממ"ב (שם) שאחר שהביא דברי הפמ"ג ציין לדבר הבכור"י. ועי' במ"א (ס"ק ד) שהביא בשם כתבי האר"י כתי' לאגוד ג' הדסים א' בימין הלולב וא' בשמאל וא' באמצע וב' ערבות א' בימין וא' בשמאל, והשל"ה כתי' בשם מט"מ ערבה בשמאל והדס בימין ולולב באמצע. ועי' בשעה"צ (אות יא) שלא הביאו במ"ב כי הפמ"ג כתי' שלא ינהג כן אלא מי שמוחזק בחסידות, ובצנעא ולא בפרהסיא].

קשרים על הלולב
יש שכתבו לעשות בלולב ג' קשרים כנגד ג' אבות, וכן נוהגין. [רמ"א (שם) ומ"ב (ס"ק יד)]. ומ"מ צריך לעשותם בענין שיכול לכסכס היטב בהעלין וע"כ צריך להיות טפח למעלה פתוח ללא קשרים. [מ"ב (שם)]. וקשרים של מטה שקושר כל הג' מינים ביחד משום נוי הוא נחשב לאחד ויעשה למעלה עוד שנים אם אפשר לו, וי"א שצריך ג' קשרים בלולב עצמו לבד הקשר הד' שאוגד הג' מינים יחד. ומ"מ בדיעבד אם לא עשה אלא אגד אחת כשר. [מ"ב (שם)].

אכילה לפני הנטילה

אסור לאכול קודם שיטול הלולב. [שו"ע (סי' תרנב סע' ב)]. וטעימה (עד כביצה מזונות, או פירות וכדו' אפילו יותר) מותרת מן הדין, אלא שמ"מ אין להקל בזה אם לא לצורך גדול. [מ"ב (שם ס"ק ז וסי' תרצב ס"ק טו). ועיי"ש בסי' תל"א (ס"ק ו). ועי' מש"כ בזה בשמעתא עמיקתא גליון קצ"ה].

יביאו לו לולב מאוחר יותר
יש אומרים שאם מצפה שיביאו לו לולב אין צריך להמתין כלל, דהרי יש לו מי שיזכירנו לנטלו היינו אותו שיביא לו הלולב. [מ"ב (ס"ק ז)]. וכל שכן אם הולך בעצמו למקום שיש בו לולב. [שעה"צ (אות ז) ע"פ החת"ס]. ויש חולקים שנכון להמתין בכל זה לכתחלה עד חצות (עד ולא עד בכלל). [שעה"צ (אותיות ו-ז) ע"פ הא"ר]. ומי שחלש לבו בודאי יוכל לסמוך להקל. [מ"ב (שם)]. וכן לענין טעימה בודאי אין להחמיר בכל זה, דהיינו, שיוכל לטעום תיכף אחר התפלה אפילו ביום ראשון. [שעה"צ (שם)].

שכח והתחיל לאכול לפני נטילתם
אם שכח ואכל ונזכר על שלחנו, ביום הראשון שהוא מן התורה יפסיק, ומיום ראשון ואילך אם יש שהות ביום עדיין ליטלו לא יפסיק, ואם לאו, יפסיק. [שו"ע (סי' תרנב סע' ב)].

התחיל יותר מחצי שעה
אם התחיל לאכול יותר מחצי שעה קודם שהגיע זמן חיובו, אפי' ביום ראשון א"צ להפסיק [רמ"א (שם)], ר"ל יותר מחצי שעה קודם עמוד השחר כי באופן נקרא שהתחיל בהיתר, אלא שכ"ז לענין מצות לולב, אבל מ"מ יש חיוב להפסיק משום חובת תפילה וכ"ש ביום טוב שצריך קידוש. [מ"ב (ס"ק ט)].

נשים
נשים מותרות לאכול לפני שנוטלות הלולב כיון שאין להם חובה לטלו. [עי' קשו"ע (סי' קכט סוף אות יט) וחיי"א (כלל קמא אות ז)].

ברכות

ברכה על הנטילה
צריך לברך בשעת הנטילה "על נטילת לולב". [שו"ע (סי' תרנא סע' ה)].

עד מתי רשאי לברך
מי שלא בירך על הלולב, כל זמן שלא נענע יכול לברך. [מ"ב (שם ס"ק כו). ודעת הבכור"י (שם ס"ק כ) שעד הנענועים שבאמירת הושענות מותר לברך].

ברכת שהחיינו
לא יברך שהחיינו בשעת עשיית לולב, אלא בשעת נטילתו. [שו"ע (שם סע' ו)]. ואף על גב דמן הדין היה ראוי לברך שהחיינו תיכף בשעת עשיית הלולב (דהיינו בשעה שאוגדו) מ"מ אנן נהגינן להניח הברכה לכתחלה עד שעת נטילה.

שכח לברך
אם לא בירך שהחיינו ביום א' יוכל לברך אפילו ביום ז' כשנוטל הלולב. [מ"ב (שם ס"ק כט)].

נזכר באמצע הלל שלא בירך שהחיינו
אם לא בירך שהחיינו ונזכר באמצע הלל מברך בין הפרקים, כלומר בין מזמור למזמור. [הגרשז"א זצ"ל (הליכ"ש סוכות פי"א אות כ ודבר הלכה אות לד)].

ברכה עובר לעשייה
יברך על נטילת לולב ושהחיינו, קודם שיטול האתרוג, כדי שיברך עובר לעשייתו או יהפוך האתרוג עד שיברך. [שו"ע (שם סע' ה)]. וכמו כן יש עצה לכוון שלא לצאת במצוה עד שיטול את כולם בידו. [מ"ב (שם ס"ק כה). ועי' בזה בשמעתא עמיקתא גליון רפ"א].

שכח להופכם בחזרה
מי שבירך על הלולב והפך האתרוג כדי שברכתו תהיה עובר לעשייה, ולא חזר להפכו עד שהפסיק בדבור וכדומה, צריך לחזור ולברך. ואם הפסיק באמירת הלל בלבד, יש להסתפק אם נחשב הפסק, ואינו חוזר ומברך. [עי' במ"ב (שם סס"ק נו). ובמש"כ בזה בס"ד בשמעתא עמיקתא גליון רפ"א].

להשיח אחר הברכה לפני אמירת הלל
יש מי שאומר שלכתחלה יש להזהר שלא להשיח בין ברכת הלולב עד אחרי ההלל כדי שהברכה על נטילת לולב תחול אף על הנענועין שבהלל. [מקראי קדש (סוכה ח"ב סי' טז) בשם הגר"ד בהר"ן].

הביאו לו לולב באמצע הלל
אם לא היה לו לולב, ובאמצע הלל הביאו לו מותר לברך עליו בין הפרקים, כלומר בין מזמור למזמור. [מ"ב (שם ס"ק מא)].

ברכת הנותן ריח טוב על האתרוג
אתרוג העומד למצותו, יש להסתפק אם מברכים עליו בימים שלפני החג ברכת "הנותן ריח טוב בפירות". [הגרשז"א צ"ל (הליכ"ש פי' אות לו), עיי"ש טעמו]. אבל לאחר החג ששוב אינו עומד למצוה מברכים עליו. [שם (הגה נט). ויש לציין שלדעת החזו"א (סי' לה ס"ק א וה) הלוקח פרי להריחו אם הוא מיוחד לאכילה בטל יחודו לריח אף כשנוטלו בידו להריח ואין מברכים עליו. ובדרך זה נקט הבן איש חי (ואתחנן אות טו). ועי' בשש"כ (פס"א הגה ל) שלפי דברי החזו"א מצאנו מקור למה שמיחדים קופסה לבשמים להבדלה ולא לוקחים סתם בשמים מהמטבח].

הנענועים

בשעת הברכה
ינענע לכל הרוחות בשעה שמברך אפילו אם עתיד לנענעו בשעת ההלל. [שו"ע (שם סע' ח) ומ"ב (ס"ק לז)].

בשעת ההלל
דעת השו"ע (סי' תרנא סע' ח) שיש לנענע בשעת ההלל בהודו לה' פעם אחת. ובהודו לה' שבסוף שכופלים אותו שליח ציבור והצבור מנענעין שני פעמים, וכן באנא ה' הושיעה נא מנענע שני פעמים, לפי שכופלים אותו. ודעת הרמ"א (שם) שהקהל מנענעים בכל הודו שיאמרו (אבל הש"ץ אינו מנענע אלא בהודו הראשון כמבואר להלן). [מ"ב (ס"ק מ)]. וכן מנהג בני אשכנז. [מ"ב (ס"ק לט)]. והקהל מנענעים בכל פעם שעונים הודו, הרי ד"פ בהודו, ובאנא הושיעה נא ב"פ, ובהודו שבסוף ג"כ הקהל מנענעים ב"פ. [מ"ב (ס"ק מא)].

דין הש"ץ בנענועים
לבני ספרד דין הש"ץ כדין הצבור כנ"ל ע"פ השו"ע, אבל לבני אשכנז הש"ץ מנענע בהודו הראשון וביאמר נא, אבל ביאמרו נא בית אהרן ויאמרו נא יראי ד' לא מנענע (כי כשאומר יאמר נא ישראל הוא כמו הזכרה לצבור שיאמרו הודו ע"כ מנענע עמהם משא"כ ביאמרו נא שאין מדבר על כלל ישראל). [רמ"א (שם) ומ"ב (ס"ק מ - מא)]. ובאנא הושיעה נא הש"ץ מנענע ב"פ וכן בהודו שבסוף מנענע ב"פ. [מ"ב (ס"ק מא)].

מתפלל ביחידות
אם מתפלל ביחידי אינו מנענע אלא בהודו שבתחלת ההלל ובסוף ההלל ובאנא ד' הושיעה נא. [מ"ב (ס"ק מא)].

בשעת אמירת שם השם
אין לנענע בשעה שאומרים השם (כי בעת אמירת השם צריך לכוון) וע"כ בהודו יעשה בכל תיבה נענוע אחד ובאנא בכל תיבה שני נענועים. [מ"ב (ס"ק לז)].

הבאת הלולב נגד החזה/להפוך פניו בשעת הנענועים

י״א שבכל הנענועים יביא סוף הלולב נגד החזה ויש שנהגו (וכן משמע דעת השו״ע הובא להלן) להשאר עומדים במקומם ופניהם למזרח בכל הנענועים רק הופכים ידיהם נגד הרוחות ורגל מערב הרימו את הלולב על כתפיהם מאחוריהן (ולפי שיטה זו א״צ להביא סוף הלולב נגד החזה). [מ״ב (ס״ק לז) ושעה״צ (אות מח)]. וכל אחד יעשה כפי מנהגו. [שעה״צ (אות מט ע״פ הבכורי״ם)], ומ״מ המנהג הפשוט אצל בני אשכנז שא״צ להפוך פניו להצד שמנענע רק מטה ראש הלולב לצד שמנענע. [מ״ב (ס״ק מז)].

כסכוס עלים

טורף הלולב ומכסכס העלין בכל ניענוע [רמ״א (שם סע׳ ט)], ר״ל כסכוס מעט. והמנענעים בכח עד שכמעט שהלולב נשבר עי״ז הוא טעות. [מ״ב (ס״ק מג)]. ועי׳ עוד בסמוך.

צורת הנענוים

דעת השו״ע (שם סע׳ ט) שהנענוע הוא שמוליך ידו מכנגדו והלאה ומנענע שם ג׳ פעמים בהולכה וג׳ פעמים בהבאה, כלומר ההולכה עושה פעם אחת, אבל הנענוע בעת ההולכה עושה ג׳ פעמים וכן בהבאה כשמביא הלולב אצלו עושה ג״כ הנענוע ג״פ, ואח״כ מטה ידו לצד אחר ועושה כן, וכן לכל צד מארבעה צדדין (כדי לעצור רוחות רעות) ומעלה ומטה (כדי לעצור טללים רעים). [מ״ב (ס״ק מב) ובה״ל (שם ד״ה מארבע וד״ה ומעלה)]. ודעת הרמ״א (שם) שצריך להוליך ולהביא ג״פ ולא יעשה הנענועים בעת שיגמור ההולכה וההבאה אלא יעשם בעת ההולכה וההובאה גופא ובכסכוס כנ״ל [מ״ב (ס״ק מד)], וכן מנהג אשכנז. [מ״ב (ס״ק מז)].

החזקת הד׳ מינים בשעת הנענוע

צריך לחבר האתרוג ללולב בשעת נענועו ולנענע בשניהם יחד. [שו״ע (שם סע׳ יא)]. ומטין ראש הלולב לכל צד שמנענע נגדו, וכשמנענע למטה הופכו למטה, ומקרי דרך גדילתן, הואיל ומחזיק אותן בידו דרך גדילתן, ויש מדקדקין שלא להפך הלולב כשמנענעין למטה, והמנהג כסברא ראשונה. [רמ״א (שם)]. ומ״מ למעשה יותר טוב שלא יהפכנו. [מ״ב (ס״ק מו)]. ועי״ש (ס״ק מה) שפירש ששיטה הראשונה ס״ל שהואיל שהנטילה שנטל אותם מתחלה בידו היה דרך גדילתו שוב אין מקפידין על נענוען שיהיה דרך גדילתו אבן המדקדקין מחמירין שלא להפוך וכו׳ משום חשש שהוא שלא כדרך גדילתו ולא דמי לכל שאר הנענועים שאינו אלא מטה לצדדין ולא מהפך ממש משא״כ בזה אם יהפך יהיה ראשו למטה וסופו בידו ועי״כ לא יהפכנו אלא ישפיל הלולב למטה אחר העלאה ג״פ].

כוון הנענועים

יקיף דרך ימין בנענועו: מזרח, דרום, מערב, צפון. [שו״ע (סי׳ תרנא סע׳ י)]. וכן הוא המנהג הפשוט במדינותינו. והטעם דהחכמים הזהירו אותנו תמיד שתמיד תקח את הדרך שהוא בימין שלך במקום שיש ימין ושמאל לפניך תבחר לך הימין שלך ואין חילוק בין איטר לאינו איטר. [מ״ב (ס״ק מז)].

דין ״לכם״

הנענועים שבשעת נטילת לולב, יש מי שאומר שנוהג בהם דין ״לכם״. [הגרשז״א זצ״ל (הליכ״ש פי״א אות יט)].

נענועים כאותו לולב שקיים מצות הנטילה

הגרי״ז זצ״ל היה מקפיד לקחת לנענועים את האתרוג שנטל בראשונה וקיים המצוה בו. [עיין בחי׳ הגרי״ז (ערכין ב:). ועי׳ עוד מש״כ בזה בשמעתא עמיקתא גליון ע״ה].

לא נענע כדין

כל הנענועים אינן מעכבין, ובאיזה דרך שנענע יצא בדיעבד. [רמ״א (שם סע׳ י)]. ואף שאם לא נענע כלל ג״כ יצא דהנענועים אינם מעכבים ומשעה שהגביה את האתרוג יצא ידי חובתו מ״מ שם טוב לחזור וליטלו ולנענע משא״כ בזה. [מ״ב (ס״ק מט)].

הלל בצבור ללא לולב או ביחידות עם לולב

יש אומרים שמי שאין לו לולב לעצמו בשעה שהצבור אומרים הלל, עדיף שיאמר הלל ביחידות וינענע עם לולב של אחר, מלומר הלל בציבור בלי לולב. [הגרשז״א זצ״ל (אבני ישפה תפלה פט״ו הגה 26)]. ויש אומרים שהלל בצבור עדיף. [תשובות והנהגות (ח״ג סי׳ רב). ועי׳ בלקט יושר (לתלמידו של התרוה״ד ארבעת המינים אות ח). ועי׳ עוד בשמעתא עמיקתא גליון ע״ה].

דיני הקטנים

קניית ד׳ מינים לקטן

קטן היודע לנענע לולב כדין, היינו מוליך ומביא מעלה ומוריד [מ״ב (סי׳ תרנו ס״ק ב)], אביו חייב לקנות לו לולב כדי לחנכו (ולכתחלה יש לחנכו אף לנענועים של ההלל). [שו״ע שם)]. והדין כן בכל ימי החג (אף שחובת נטילתם מדרבנן). [מ״ב (ס״ק ג)]. ומ״מ אם אין יד האב משגת לקנות לקטן לולב בפני עצמו, לאחר שיצא אביו בלולבו יתננו לבנו לנענע בו. [מ״ב (ס״ק ד)]. ואחר שהקנהו לקטן לא יטלנו לצאת בו ידי״ח ביו״ט א׳ כמבואר בשו״ע (סי׳ תרנח סע׳ ו), ע״י״ש עוד בזה].

להקנות לו הד׳ מינים

יש אומרים שקטן יוצא ידי חובה בד׳ מינים שאולין אף ביו״ט ראשון. ולכתחלה ראוי להחמיר בזה. [עי׳ במ״ב (שם ס״ק כח) שהביא מח׳ בזה ומצדד להקל. (שו״מ באג״מ (יו״ד ח״ג סי׳ נב אות ב ד״ה והנה) שכתב שנראה דדעת המ״ב לפסוק כדעת המקילים), ומ״מ ראוי לצאת ידי חובת כל הדעות].

ד׳ מינים מהודרים

אע״פ שיש לחנך הקטן אף על הידור מצוה [עי׳ בבה״ל (סי׳ תרעה ד״ה ולדידן) ובמנחת פיתים (סי׳ תרעז על המ״א ס״ק ח) והארכנו בזה בשמעתא עמיקתא גליון פ״ב], מ״מ הקונה ד׳ מינים לבנו אינו חייב להוסיף עד שליש לצורך קיום הידור מצוה כדין גדול (ודי בזה שאביו יקנה לו את הד׳ מינים שלו). [עי׳ בא״א מבוטשאטש (סי׳ תרצה) שכתב שקטן שהגיע לחינוך פטור ממתנות לאביונים, כי על פי רוב אין לו מעות. ואע״פ שבשאר מצוות האב מחויב להוציא ממון על מנת לחנכו, צ״ל דס״ל דפטור כי אילו היה גדול גם היה פטור כי אין לו ממון, אבל בשאר מצות מחויב אלא שאנוס הוא עליה ועליו לצאת ע״י ד׳ של אחרים אם אפשר לו, וה״ה בנ״ד דס״ל שאם אין לו מעות אינו מחויב כלל להוסיף על הידור מצוה].

עוזר לקטן בשעת קיום המצוה

אף אם עוזר לבנו לקיים המצוה, כגון שמחזיק עמו הארבעת המינים, יוצא הבן ידי חובתו. [כן מוכח מהשו״ע (סי׳ תרנח סע׳ ו). ועי״ש במ״ב (ס״ק כח) שבכה״ג יד״ח חינוך. ומוכח דשנים שעשו יכולים לצאת י״ח המצוה. ועי׳ עוד בזה בשמעתא עמיקתא גליון ל״ט].

הנאה מארבעת המינים

להריח ההדס

הדס של מצוה אסור להריח בו, לפי שעיקרו אינו אלא להריח בו ומזה הוקצה כל שבעה. [שו״ע (סי׳ תרנג סע׳ א) ומ״ב (ס״ק א)].

להריח האתרוג

אתרוג של מצוה מותר להריח בו כיון שעיקרו עומד לאכילה ומזה לבד הוקצה ולא מלהריח אלא שלפי שנחלקו הפוסקים אם מברכים על הרחתו ״הנותן ריח טוב בפירות״ כי לא עומד לריח מפני שהוא של מצוה, יש להמנע מלהריח בו. [שו״ע (סי׳ תרנג סע׳ א) ומ״ב (ס״ק א-ב). ועי׳ בערוה״ש (סוף אות ב) שכתב שאם בפירוש הקצה את האתרוג גם מריחו וודאי אסור]. וי״א שיש להמנע רק בעת נטילתו למצוה אבל קודם או אח״כ להריח בו לכו״ע יכול לברך, וי״א שיש להמנע כל שבעת הימים. [מ״ב (ס״ק ג)]. ויש לחוש לכתחלה לדעת המחמירים. [כן משמע מהמ״ב (שם). ודעת החזו״א (או״ח סי׳ לה ס״ק ג) שלא מברכים על ריח הפירות אלא בדברים שעומדים להריח כמו אפרסמון והדס דסתמן להריח אבל העומד לאכילה אף שמריח בו אינו מברך ואף שלוקחו ביד ומריח בו אינו מברך כיון דלא אזמני׳ להריח, ולפי״ז אתרוג של מצוה אף שלוקחו להריח כיון דאינו אלא באקראי בלא הזמנה לכך אינו מברך על ריחו, ע״כ].

בשבת

ההדס אפילו בשבת אסור להריח, הגם שאין נוטלין אותו בשבת מ״מ הרי הוקצה לכל שבעה, אבל אתרוג מותר להריח בו בשבת ולברך עליו כי עתה לאו למצוה עביד. [מ״ב (שם ס״ק ב). ועי׳ בשעה״צ (סי׳ תרנו אות ד)].

הכין המינים לקיום המצוה

הכין ההושענא ולא הגביהה לצאת בה, מותר להנות ממנה כי ההזמנה למצוה בלבד לא אוסרת. [שו״ע (שם סע׳ ב) ומ״ב (ס״ק ד)]. ואף אם עשה האגודה, כ״ז שלא הגביהו לצאת בו נחשב הזמנה בלבד ומותרת בהנאה. [ביאור הלכה (דה שהרי הוקצה)].

הגביה הלולב בלא האתרוג

אם הגביה רק את הלולב נאסר אף האתרוג. [אבנ״ז (או״ח סי׳ תצג אות יח), ועי״ש שעמו].

לעיסת פיטם האתרוג לסגולה

נשים המעוברות הנוהגות ללעוס בהושענא רבה הפיטם של האתרוג לסגולה רשאות לעשות כן באתרוג של מצוה. [הגרח״ק שליט״א (תורת המועדים סי׳ תרסד ס״ק יג אות ה). וי״א שאין לנהג כן, אלא תנגוס הפיטם במוצאי שמחת תורה. [הגרי״א זצ״ל (ישא יוסף ח״ג סי׳ קעד) כי חשיב הנאה מהאתרוג בזה שעושה את הסגולה. וכן בדרכי חיים ושלום (אות תשצו) אוסר ללעסו בהו״ר].

להתוך הלולב ע״מ לקצרו שיכנס בתיק

אם אין לו בדין מלולב אחר יכול לקשרם בבדי הלולב שברך עליו (כי לא הוקצה למצותו יותר מד״ט של שעור הלולב. [לוח אר״י (דיני הושענא רבא) ע״פ תוסי׳ (סוכה מו:) והמ״א (סי׳ תרמט ס״ק יט) ובמחצה״ש (שם). וכן דעת הגרשז״א זצ״ל (הליכ״ש פי״ג הגה י) כי אינו מגוף המצוה].

לתלוש עלים מהלולב לצורך האיגוד

מותר לתלוש מהלולב עלין לצורך האיגוד כיון שעושה לצורך אותו לולב עצמו. [דעת תורה למהרש״ם (סי׳ תרנא על סע׳ א). ובא״א מבוטשאטש (סי׳ תרסד על סע׳ ד) התיר לאגוד הערבה של הושענא רבה בעלי הלולב כי אין זה בכלל נהנה מהמצוה, אלא שישמרנו עד אחר יו״ט].

תלישת עלים בשבת או ביו״ט

מותר בשבת וביום טוב לתלוש עלים מהלולב, כי כל שהוא בתלוש אין איסור. [פמ״ג (סי׳ תרנא א״א ס״ק ג) והביאו הבכורי״ם (שם ס״ק א). ועי׳ בשער״ת (שם ס״ק ג) שיש שנהגו בזה איסור. וכתב בדעת תורה (שם) שהוא מנהג בטעות]. ומ״מ יזהר שלא לחתכו לפי מדה אחר התלישה משום איסור מתקן מנא וכדו׳.

ביום השביעי של סוכות

אתרוג ביום השביעי אפי׳ לאחר שנעשית בו מצותיה אסור באכילה, שהרי הוקצה לכל שבעה. [שו״ע (סי׳ תרסה סע׳ א)]. ואם הפרישו ליום אחד אינו אסור אלא ליום א׳ בלבד עד הלילה. [מ״ב (ס״ק ג)].

בשמיני עצרת

בשמיני עצרת המינים מותרים. [שו״ע (סי׳ תרסה סע׳ א)]. ואם חל בשבת יש מתירים. ויש אוסרים. ולעת הצורך יש להקל. [מ״ב (ס״ק ו). ומהשו״ע שם משמע שהעיקר כדעה הראשונה]. ובחו״ל, שעושים שני ימים טובים של גליות, אסור אף בשמיני (שהוא ספק שביעי) ומותר בתשיעי, ואפילו חל להיות באחד בשבת, ויש אוסרים בחל להיות באחד בשבת. [שו״ע (סי׳ תרסה)].

נפסל

אפילו נפסל אחד מהמינים אחר שעשה בהם המצוה אסורים כל שבעת ימים. [שו״ע (סי׳ תרסה סע׳ א)]. ויש מקילין בנפסל ביום השמיני בחו״ל (ובאר״י בכל אופן מותר). [מ״ב (ס״ק ד) בשם הט״ז]. ויש להחמיר אף באופן זה. [מ״ב (שם) ע״פ ריטב״א וק״נ].

ספק פסול

אם יש ספק אם המין כשר אינו הוקצה למצותו. [תשובות והנהגות (ח״ה סי׳ ריב) כי הוקצה למצותו היינו רק כשהוא גם חפצא דמצוה והיינו שמקיים מצוה בחפצא, וכיון שעל הצד שהמין פסול אינו מקיים מצוה שוב לא הוקצה למצותו, ובאיסור דרבנן דהוקצה למצותו אזלינן לקולא ותלינן שלא קיים מצוה באתרוג].

עשה תנאי

אם התנה לפני החג שרוצה להנות מארבעת המינים, כגון שרוצה להריחם, מסתבר שמועיל התנאי. [ב״י (סי׳ תרנג) וציין לדבריו המ״ב (ס״ק א)]. וי״א שבזמנינו שאין אנו בקיאים בתנאים וע״כ אין להתנאות. [דרכ״מ (שם אות א) ורמ״א (סי׳ תרלח סע׳ א)]. ובמקום הצורך יש להקל. ובערבה של הושענא רבה יש להקל בכל אופן. [עי׳ במ״ב סימן תרל״ח ס״ק כ״ג שהביא מפקפקים על הרמ״א הנ״ל, וכן הכא בסימן תרנ״ג ס״ק א׳. ומסתימת דבריו בסי׳ תרנ״ג ס״ק א׳ משמע שניתן לסמוך על התנאי. וכן משמע מהביאור הלכה (סי׳ תרסד ד״ה אם לא התנה), ועי״ש שנקט שערבה קילא טפי].

הזמן הראוי להתנות

י״א שיש להתנות לפני החג מבעוד יום. [שו״ע (סי׳ תרלח)]. וי״א שדי אם מתנה לפני קיום המצוה. [ביאור הלכה (סי׳ תרסד ד״ה אם לא)].

נתינת המינים במים

מנהג כשר וטוב ליתן לולב וערבה במים שלא ייבשו. [מ״ב (סי׳ תרנד ס״ק ד)]. ומצוה להחליף המים בחול המועד כדי שישארו לחים ומהודרים. [שו״ע (סי׳ תרנד)].

נתינת הלולב במים ביו״ט

ביום טוב מותר להחזיר הלולב למים וכן להוסיף עליו מים אם צריך, אבל לא יחליף המים. [שו״ע (שם)]. אבל להעמידו מתחלה במים ביו״ט אסור, ויש סוברין שאפילו לכתחלה מותר להעמידו בכד שיש בו מים מזומנים מערב יו״ט ולא אמרו אלא להוסיף עתה מים משום טרחא יתירה, ויש לסמוך על זה אם שכח להעמידו מבעוד יום, כיון שאין בו פרחים וממילא אין בזה חשש איסור מן התורה. [מ״ב (סי׳ שלו ס״ק נד) ושעה״צ (אות מח)].

שימוש במגבת רטובה ביו״ט

אם הלולב היה עטוף מבעוד יום במגבת רטובה, מותר לחזור ולעטוף אותו במגבת, היות ואינו מקפיד עליה לסוחטה. [שש״כ (פס״ו אות כז)]. ומותר אף לעטוף את הלולב במגבת נקיה שאין בה משום כיבוס, ואח״כ לשפוך עליה קצת מים (כי הוא דרך לכלוך). [שם (הגה קד)].

נתינת שאר המינים

ההדסים אם יש בענפים פרחים שנפתחים מחמת המים, לכל הדעות אסור להחזירם למים שעמדו בהם מקודם. [כה״ח (אות ה)]. וכן הדין בהדסים וערבות שאין בהם פרחים אלא שהם טריים ובנתינתם למים מוסיפים לצמוח (כמו שמצוי בהדסים שמוסיפים לצמוח ולהתארך בראשם) אסור להניחם במים, אבל אם אינם טריים ממש, ולא יוסיפו לצמוח ע״י המים מותר. וכן ערבות אסור אם מוציאים שרשם במים, אבל באופן שאין צומחים עלים חדשים אלא שהעלים הקיימים מוסיפים להיפתח, אין זה נחשב כפרחים הנפתחים, ומותר להניחם במים. [הגרנ״ק שליט״א (חוט שני שבת ח״א עמ׳ פח)].

להחליף ערבות כל יום

נוהגים לקחת בכל יום של חול המועד ערבה חדשה ולקשרה בלולב, והוא הדור מצוה. [רמ״א (סי׳ תרנד סע׳ א)].

ניתן להאזין לשיעורי הלכה מבעמוד״ם שמעתא עמיקתא שליט״א בקול הלשון – טל׳: 6761* יש להקיש 3–3–1 שלוחה 65

ניתן לתרום דרך ״נדרים פלוס״ – יש להקיש: 1. קופות נוספות 2. חניכי ישיבות רמות ב׳ 3. גליון שמעתא עמיקתא

יו״ל לרפו״ש של הרה״ג ישראל בן איטה שליט״א – לע״נ יצחק בן טֵירי (כבריתי) ז״ל – לשאלות והערות ניתן להתקשר לפל׳ 0503–767–052

© שמעתא עמיקתא – להפצת הגליון במקום מגוריכם או לימודכם נא לשלוח בקשה לדוא״ל: amikta@amikta.co.il